

Marta Młynarska-Kaletynowa

Źródła pisane w archeologii (na przykładzie badań nad średniowiecznymi miastami)

W okresie międzywojennym w latach trzydziestych i po zakończeniu II wojny światowej, w latach czterdziestych, profesor Józef Kostrzewski podejmował na terenie Wielkopolski badania grodów wczesnopiastowskich; najważniejsze z nich to Gniezno i Poznań, Kłeczek, a także Santok i Biskupin¹. Źródła pisane, jak można się zorientować, były wówczas uwzględniane jako „wskaźniki chronologiczne” badanych obiektów. Takim szczególnie ważnym „wskaźnikiem” była wówczas zbliżająca się w czterdziestych latach ubiegłego wieku tysięczna rocznica pojawienia się państwa polskiego w Europie. Postulat podjęcia badań związanych z polskim milenium jako pierwszy zgłosił w artykule opublikowanym w poznańskiej prasie w 1946 r. Witold Hensel², uczeń profesora Kostrzewskiego.

Jednocześnie, jesienią następnego roku, na posiedzeniu zwołanym przez Naczelną Dyрекcyję Muzeów i Ochrony Zabytków uznano potrzebę badań, propagowanych w związku ze zbliżającą się rocznicą początków państwa polskiego³. Na wiosnę 1948 r. z inicjatywy dyrektora tej instytucji profesora Stanisława Lorenza wstępny referat pt. „Polskie Milenium. Z zagadnień współpracy historii i archeologii wczesnodziejowej” wygłosił historyk mediewista, Aleksander Gieysztor. Wystąpienie to, poprzedzone konsultacjami z wybitnymi uczonymi obu profesji: historyków i archeologów, zostało uznane przez uczestników konferencji za referat programowy⁴.

Profesor Gieysztor przedstawił w nim cele i plany badań wczesnodziejowych w Polsce. Wskazywał na wagę równorzędnej współpracy w tych działaniach historii i archeologii; głosił potrzebę zarówno opracowywania i wydawania źródeł pisanych, jak i wytypowania do podjęcia badań najważniejszych ośrodków grodowych na terytorium całego kraju. Postulował przeprowadzenie badań archeologicznych grodów poświadczonych przez źródła pisane, według ich wartości ustrojowej. W wyniku dyskusji nad jego referatem uznano za ważną rolę problematyki historycznej i badań źródłoznawczych dotyczących dziejów wczesnośredniowiecznych⁵.

W ramach powołanego do życia pod koniec 1948 r. Kierownictwa Badań nad Początkami Państwa Polskiego przy Naczelnej Dyrekcji Muzeów i Ochrony Zabytków realizowany był obok badań archeologicznych program opracowywania źródeł pisanych. Utworzona została w tym celu Pracownia Edytorska, która m.in. wydała pod redakcją profesor Jadwigi Karwasiń-

¹ J. Kostrzewski, *Kultura prapolska*, (wyd. 3) Warszawa 1962; W. Hensel, *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. I–II, Poznań 1950, 1953.

² W. Hensel, *Potrzeba przygotowania wielkiej rocznicy*, „Przegląd Wielkopolski”, R. 2, 1946, z. 7–8, s. 193–206.

³ B. Noszczak, „Sacrum” czy „profanum”? *Spór o istotę obchodów milenium polskiego (1949–1966)*, Warszawa 2002, s. 31.

⁴ R. Jarocki, *Opowieści o Aleksandrze Gieysztorze*, Warszawa 2001, s. 204–205.

⁵ A. Gieysztor, *Polskie milenium. Z zagadnień współpracy historii i archeologii wczesnodziejowej*, „Przegląd Historyczny”, t. 38, 1948, s. 391–406.

skiej i przy współpracy profesor Anny Płachcińskiej Żywoty św. Wojciecha⁶. Dyrektor Kierownictwa Badań, profesor Gieysztor szczególnym staraniem otaczał „Studia Źródłoznawcze”, które utworzył wraz z profesorem Gerardem Labudą. O bliskiej współpracy tych dwóch uczonych dotyczącej problematyki źródłoznawczej — opracowywania, redagowania i publikowania źródeł pisanych odnoszących się do wczesnych dziejów państwa polskiego, świadczy wymiana między nimi obfita korespondencja, częściowo wydana ostatnio w tomie z okazji setnej rocznicy urodzin profesora Gieysztora⁷.

Począwszy od pięćdziesiątych lat ubiegłego stulecia wzrastała liczba publikacji źródeł pisanych. Można tu wymienić m.in. nową serię Monumenta Poloniae Historica, edycje dokumentów średniowiecznych oraz nowoczesny rozwój historycznych studiów mediewistycznych; te czynniki miały niewątpliwie korzystny wpływ na przybliżenie obu dyscyplin — historii i archeologii wczesnodziejowej, co szczególnie uchwytne jest w badaniach aglomeracji miejskich.

W latach sześćdziesiątych minionego wieku pojawiły się pozytywne impulsy oddziałujące na rozwój średniowiecznych studiów miejskich; polegały one przede wszystkim na poszerzeniu horyzontów badawczych. Warto tu wspomnieć o pracy Karola Buczka dotyczącej targów i miast na prawie polskim, w której m.in. w sposób jasny określił społeczny i prawny charakter wcześniejszych etapów rozwoju polskich miast⁸.

Sprawą wielkiej wagi w tym czasie było nawiązanie dialogu z tym kręgiem historyków niemieckich, którego wybitnym przedstawicielem był Walter Schlesinger⁹. Grupa tych uczonych, co warto podkreślić, w swych pracach wskazywała na złożoność procesów miastotwórczych zachodzących między Renem a Łabą, postępujących podobnie jak na ziemiach na wschód od Łaby. Z polskiej strony dyskusję w tej sprawie podjęli dwaj mediewiści: Stanisław Trawkowski i Benedykt Zientara. W 1971 r. na spotkaniu poświęconym zagadnieniu „niemieckiej kolonizacji wschodniej jako problemu historii europejskiej” wygłosili oni referaty: S. Trawkowski¹⁰ na temat roli niemieckiej kolonizacji wiejskiej i prawa niemieckiego w Polsce w XIII w., natomiast B. Zientara o niemieckich przybyszach w Polsce od XII do XIV w.¹¹ Tematyka wystąpień polskich historyków, chociaż nie dotyczyła bezpośrednio spraw miejskich, to jednak dawała własną, opartą na aktualnych badaniach ocenę kolonizacji niemieckiej na naszych ziemiach. Problem ten nierozzerwalnie związany był z dokonującymi się wówczas procesami lokacyjnymi miast¹².

Polska przejmowała elementy prawa niemieckiego, jak określił ten proces B. Zientara, nie mechanicznie, lecz stopniowo, zgodnie z potrzebami ekonomicznymi i aktualną sytuacją polityczno-społeczną. Lokacja — jak twierdził — przyniosła miastu nowe, wypróbowane na

⁶ A. Gieysztor, *Program prac nad początkami państwa polskiego*, „Ochrona Zabytków”, R. 2, 1949, nr 3/7, s. 145–215.

⁷ P. Węcowski (wyd.), *Listy Aleksandra Gieysztora (wybór)*, [w:] M. Koczerska, P. Węcowski (red.), *Aleksander Gieysztor. Człowiek i jego dzieło*, Warszawa 2016, s. 349–568.

⁸ K. Buczek, *Targi i miasta na prawie polskim (okres wczesnośredniowieczny)*, Prace Komisji Nauk Historycznych Oddziału PAN w Krakowie, nr 11, Wrocław 1964.

⁹ W. Schlesinger, *Stadt und Burg im Lichte der Wortgeschichte*, „Studium Generale”, Bd 16, 1963, s. 433 i n.; tenże, *Städtische Frühformen zwischen Rhein und Elbe*, [w:] *Studien zu den Anfänge des europäischen Geschichte. Vorträge und Forschungen*, Bd IV, Lindau und Konstanz 1958, s. 297 i n.

¹⁰ S. Trawkowski, *Die Rolle des deutschen Dorfkolonisation und des deutschen Rechts in Polen im 13. Jahrhundert*, [w:] *Die Deutsche Ostsiedlung des Mittelalters als Problem der europäischen Geschichte. Vorträge und Forschungen*, Bd XVIII, Sigmaringen 1974, s. 349–368.

¹¹ B. Zientara, *Die deutschen Einwanderer in Polen vom 12. bis 14. Jahrhundert*, [w:] *Die Deutsche Ostsiedlung des Mittelalters...*, s. 333–348.

¹² S. Trawkowski, *W sprawie roli kolonizacji niemieckiej w przemianach kultury materialnej na ziemiach polskich w XIII wieku*, „Kw.HKM”, R. VIII, 1960, nr 2, s. 183–207.

terenach między Łabą i Odrą, zasady rozplanowania przestrzennego, wyodrębniała prawnie i zrównywała ludność miejską (wprowadzała zasadę wolności mieszczan). Pojawiała się nowa jakość — ten rewolucyjny proces, zdaniem Zientary, rzadko przebiegał gwałtownie¹³.

Zagadnienie miejskich procesów lokacyjnych na naszych ziemiach i związane z nimi przemiany prawne oraz przestrzenne miast w sposób wnikliwy i czytelny przedstawił na szerokim tle przeobrażeń dokonujących się w XII i na początku XIII w. w Europie Zachodniej i Środkowej Henryk Samsonowicz w syntetycznym dziele opublikowanym w 1986 r. Zdaniem tego uczonego „za generalną przyczynę lokacji uważać należy przemiany gospodarcze, które objęły ówczesną Europę i otworzyły nowe możliwości działania dla wielu środowisk społecznych”¹⁴.

Co mówią źródła pisane o lokacji miasta na prawie niemieckim w Polsce trzynastowiecznej?

Termin „lokacja”, pochodzący od łacińskiego słowa *locare* — ‘umieścić’, w sensie przestrzennym oznaczał zarówno powołanie do życia nowego osiedla zakładanego „na surowym korzeniu”, jak i przebudowę funkcjonującego już wcześniej ośrodka miejskiego. Określenie to miało również znaczenie prawne, „lokacja” łączyła się z nadaniem prawa niemieckiego, przy jednoczesnym zwolnieniu osadników od obowiązków prawa książęcego (świadczeń z nim związanych)¹⁵.

Przystępujące wolnym osadnikom *ius theutonicum*, które adaptowało się w krajach Europy Środkowo-Wschodniej, stanowiło uogólnienie wspólnych elementów prawa flamandzkiego, holenderskiego, francuskiego. Jak zauważył B. Zientara, stosowane na gruncie polskim mogło oznaczać zespół zwyczajów wzbogaconych nowymi miejscowymi treściami¹⁶.

Akt lokacji był ogłaszany w dokumencie wydanym przez władzę lub też poprzez ustne oświadczenie, np. na wiecu. A. Gieysztor zwrócił uwagę, że w początkowym okresie przemian lokacyjnych w Polsce w pierwszej połowie XIII w. wiele czynności prawnych dokonywano publicznie z pominięciem dokumentacji pisanej. Dlatego też wczesne etapy wprowadzenia wielkiej reformy miejskiej na polskiej ziemi są bardzo skąpo oświetlane źródłami¹⁷.

Grupowe przywileje, które otrzymywali od władców przybysze, zazwyczaj kupcy i rzemieślnicy różnych nacji (Niemcy, Walonowie, Żydzi) osiedlający się we wczesnych aglomeracjach miejskich, np. Pradze, Krakowie czy Wrocławiu, stanowiły pierwszy etap wyodrębnienia się prawnego mieszkańców miasta. Lokacja miasta natomiast była drugim, już bardziej rozwinętym etapem, obejmującym swym prawem zarówno ludzi, jak i wyznaczony areał miejski, w obrębie którego osadnicy otrzymywali w dziedziczne posiadanie rozmiarzone działki¹⁸.

Przestrzenna realizacja przedsięwzięcia lokacyjnego była zadaniem niełatwym, kosztownym i przebiegała w zależności od warunków terenowych oraz stopnia zagospodarowania przestrzeni przeznaczonej na nowe miasto. Dość częstym zjawiskiem były przemieszczenia ośrodka

¹³ B. Zientara, *Przemiany społeczno-gospodarcze i przestrzenne miasta w dobie lokacji*, [w:] *Miasta doby feudalnej w Europie środkowo-wschodniej. Przemiany społeczne a układy przestrzenne*, red. A. Gieysztor, T. Rosławowski, Warszawa 1976, s. 73–74; tenże, *Źródła i geneza ruchu osadniczego w Europie zachodniej i środkowej w XI–XII w.*, „Przegląd Historyczny”, t. 69, 1978, z. 1, s. 47–71.

¹⁴ M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław 1986, s. 45 i n.

¹⁵ M. Młynarska-Kaletynowa, *O procesach lokacyjnych miast w Europie Środkowo-Zachodniej*, [w:] *Procesy lokacyjne miast w Europie Środkowo-Wschodniej. Materiały z konferencji międzynarodowej w Łądku Zdroju 28–29 października 2002 roku*, red. C. Buško, M. Goliński, B. Krukiewicz, Wrocław 2006, s. 13 i n.

¹⁶ B. Zientara, *Przemiany społeczno-gospodarcze i przestrzenne miasta w dobie lokacji...*, s. 75 i n.

¹⁷ A. Gieysztor, *Les chartes de franchises urbaines et rurales en Pologne au XIIIe siècle*, [w:] *Les libertés urbaines et rurales du XIe au XIVe siècle*, Collection Histoire 19, 1968, s. 103–125.

¹⁸ M. Młynarska-Kaletynowa, *O procesach lokacyjnych miast...*, s. 13–14.

miejskiego: dawne osiedle targowo-miejskie otrzymywało wówczas nazwę Starego Miasta, stając się przedmieściem lub zwykłą wsią, a nowe miasto lokowano na obszarze dotychczas niezasiedlonym — tak było raczej w przypadku małych i średnich ośrodków, np. w Kaliszu¹⁹ czy Łęczycy²⁰. Sytuacja była bardziej skomplikowana, gdy przebudowę lokacyjną podejmowano nieraz kilkakrotnie w dużej, policentrycznie rozmierzonej aglomeracji miejskiej, jak np. we Wrocławiu, Krakowie czy Poznaniu. Wówczas wytyczony teren nowomiejski obejmował areal mniejszy od zasięgu rozproszonego osadnictwa wczesnomiejskiego²¹.

Źródła pisane prawie wcale nie informują o tej bardzo ważnej, wstępnej fazie zakładania miasta. Dla Polski istnieje jeden, dobrze znany przekaz w *Roczniku kapituły krakowskiej*, mówiący o skutkach lokacji Krakowa przeprowadzonej w 1257 r.: „położenie rynku, domów i dworów zostaje przez wójtów (czyli zasadzców) zmienione”²². Wszelka wcześniejsza zabudowa czy uprawy ogrodowe i inne musiały przy wytyczeniu arealu miasta ulec zniszczeniu. O takich zabiegach pośrednio dowiadujemy się na przykładzie lokacji Wrocławia i niektórych większych śląskich miast, jak Legnica, Strzegom, Głogów. Za zniszczenie podczas lokacji istniejących na tym terenie obiektów lub zagospodarowanej przestrzeni wyznaczana była właścicielom lub instytucjom rekompensata pieniężna²³. Źródła pisane dotyczące wcześniejszego etapu przemian lokacyjnych są dość nieliczne i często niejednoznaczne w swej wymowie. Mimo to rzucają one światło na dokonujące się wówczas przeobrażenia, zwłaszcza organizacyjno-prawne i społeczno-gospodarcze w związku z wielką reformą miejską.

Cennym uzupełnieniem studiów historycznych podejmowanych na podstawie źródeł pisanych nad kształtowaniem się ośrodków miejskich stały się materiały z badań archeologicznych i architektonicznych przeprowadzonych najczęściej drogą prac ratowniczo-konserwatorskich, w obrębie aglomeracji wczesnomiejskich i miast lokacyjnych²⁴.

W okresie powojennym, w końcu lat czterdziestych ubiegłego wieku, w wielu miastach naszego kraju z różnym natężeniem rozwinęły się badania archeologiczne, konserwatorskie. Wzmógł się ruch budowlany stworzył i stwarza nadal niepowtarzalną okazję do prowadzenia prac archeologicznych w obrębie miast. Badania te, często limitowane terminami robót budowlanych, przebiegają w szybkim tempie i w trudnych warunkach terenowych. O wynikach tych niełatwych pod względem zarówno organizacyjno-technicznym, jak i naukowym działań decydują przede wszystkim wysoki poziom wiedzy badaczy, fachowe przygotowanie i doświadczenie, a także umiejętności wykorzystywania źródeł historycznych, pisanych. Trzeba podkreślić znaczący postęp w tej dziedzinie. Uzyskiwane wyniki badań przestrzeni miejskiej i odkrywanych materiałów zabytkowych stanowią niezwykle ważną podstawę dla odtwarzania średniowiecznych dziejów i kultury naszych miast. Przykłady można by mnożyć — m.in. badania Krakowa²⁵, ośrodków

¹⁹ M. Młynarska, *Proces lokacji Kalisza w XIII i w pierwszej połowie XIV wieku*, [w:] *Osiemnaście wieków Kalisza. Studia i materiały do dziejów miasta i regionu kaliskiego*, red. A. Gieysztor, t. 1, Kalisz 1960, s. 103–130.

²⁰ T. Lalik, *Stare Miasto w Łęczycy. Przemiany w okresie poprzedzającym lokację: schyłek XII i początek XIII wieku*, „Kw.HKM”, R. IV, 1956, nr 4, s. 631–678.

²¹ M. Młynarska-Kaletynowa, *Struktura społeczna stołecznych ośrodków polskich w XI–XII wieku*, [w:] *Miasto zachodniosłowiańskie w XI–XII wieku. Społeczeństwo i kultura*, red. L. Leciejewicz, Prace Komisji Archeologicznej Oddziału PAN we Wrocławiu, nr 9, Wrocław 1991, s. 9–26.

²² *Roczniki kapituły krakowskiej*, [w:] *Monumenta Poloniae Historica*, t. 2, Lwów 1872, s. 806.

²³ M. Młynarska-Kaletynowa, *O procesach lokacyjnych miast...*, s. 15.

²⁴ Tejże, *O polskich badaniach nad miastem średniowiecznym*, [w:] *Studia z archeologii i historii*, *Archaeologia Historica Polona*, t. 5, Toruń 1997, s. 13 i n.; J. Piekalski, *Lokacja Wrocławia jako problem badawczy archeologa*, [w:] *Civitas et villa. Miasto i wieś w średniowiecznej Europie Środkowej*, Wrocław–Prah 2002, s. 49–62.

²⁵ E. Zaitz, *Sprawozdanie z badań archeologicznych prowadzonych w Krakowie w 2004 r. przy przebudowie nawierzchni płyty Rynku Głównego po zachodniej stronie Sukiennic*, „Materiały Archeologiczne”, t. XXXVI,

miejskich Pomorza Zachodniego²⁶, placu Dominikańskiego, a ostatnio Nowego Targu we Wrocławiu²⁷; pokazują one znaczący postęp w dziedzinie źródłoznawczej oraz w technice prowadzenia badań, ale też w opracowywaniu materiałów archeologicznych.

Adres Autorki:

prof. dr hab. Marta Młynarska-Kaletynowa
Ośrodek Badań nad Kulturą Późnego Antyku
i Wczesnego Średniowiecza
Instytut Archeologii i Etnologii PAN
ul. Więzienna 6
50-118 Wrocław

WRITTEN SOURCES IN ARCHAEOLOGY
(ON THE EXAMPLE OF RESEARCH OF MIDDLE-AGE CITIES)

Between the world wars and after WW II Greater Poland saw extensive archaeological research on strongholds from the times of early Piast rulers. Written sources were treated as chronological 'indicators' of the sites to be explored. One of the incentives was the upcoming millennium of the Polish state. In 1948 the Central Office for Museums and Monument Conservation initiated a research project concerning the early history of Poland, involving historians and archaeologists, coordinated by a specially appointed body, the Management of Research on the Beginnings of the Polish State.

Both academic and organizational considerations facilitated a closer cooperation between historians and archaeologists at that time, which was particularly discernible in research on towns. Discussions with German scholars were initiated to investigate urbanization processes and Magdeburg-Law based colonization in Poland. Historians' studies on the emergence of towns were supplemented with valuable archaeological and architectural data from excavations and conservation works, which expedited progress in research on urbanization in the area between the Rhine and the Elbe, and to the east of the Elbe.

Translated by
Izabela Szymańska

Słowa kluczowe: źródła archeologiczne, źródła pisane, powstanie miast

Key words: archaeological sources, written sources, urbanization

2006, s. 79–142, tam dalsza literatura; tenże, *Dzieje Rynku Głównego w Krakowie i kościoła św. Wojciecha* [katalog wystawy w podziemiach kościoła św. Wojciecha na Rynku w Krakowie], Kraków 2007.

²⁶ M. Rębkowski, *Pierwsze lokacje miast w księstwie zachodniopomorskim. Przemiany przestrzenne i kulturowe*, Kołobrzeg 2001, s. 208 i n.

²⁷ J. Piekalski, *Archeologia lewobrzeżnego Wrocławia*, [w:] *Atlas Historyczny Miast Polski*, t. IV: *Śląsk*, red. M. Młynarska-Kaletynowa, z. 13: *Wrocław*, red. M. Goliński, R. Eysymontt, Wrocław 2017; *Rytm rozwoju miasta na kulturowym pograniczu. Studium strefy placu Nowy Targ we Wrocławiu*, red. J. Piekalski, K. Wachowski, (w druku).